

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Τα κίνητρα και η σημασία του παρόντος τόμου αποδίδονται καθαρά στις σχετικά πρόσφατες παρεμβάσεις δυο σημαντικών επιστημόνων που εκφράζουν τόσο τη θεωρητική, όσο και την πρακτική πλευρά των ζητημάτων της χωρικής ανάπτυξης. Στην πρώτη, η Doreen Massey¹, με το διακριτικά μελαγχολικό τίτλο «Time to think», έθετε ευθέως το ζήτημα της απαξίωσης της θεωρητικής σκέψης ως αποτέλεσμα της γενίκευσης του μεθοδολογικού πρακτικισμού που χαρακτηρίζει την ιδιαίτερη σύζευξη επιστήμης και πολιτικής στην τρέχουσα συγκυρία της παγκοσμιοποίησης. Στη δεύτερη, στο ξεκίνημα του νέου ηλεκτρονικού περιοδικού του Ινστιτούτου NORDREGIO, που κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο 2002 με τίτλο *The European Journal of Spatial Development*², ο Christer Bengs, με την ιδιότητα του υπεύθυνου σύνταξης, τόνιζε ότι «η “χωρική ανάπτυξη” είναι από μόνη της ένας δυσνόητος όρος με ένα πλήθος εναλλακτικών ορισμών και σχετικών περιοχών ενδιαφέροντος. Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας του πεδίου πρέπει εντούτοις να θεωρηθεί ως δύναμη από την άποψη της διανοητικής προσπάθειας, αν και μπορεί επίσης να γίνει πηγή σύγχυσης και αντιπαράθεσης...».

Ο συνδυασμός των δυο αυτών αναφορών θέτει με τον καλύτερο τρόπο την ατζέντα του παρόντος βιβλίου που επιδιώκει να συμβάλει ακριβώς στη συγκρότηση της «χωρικής ανάπτυξης» ως ιδιαίτερου επιστημονικού πεδίου. Παράλληλα με τον προσδιορισμό και τη διαμόρφωση των βασικών συνιστωσών της «χωρικής ανάπτυξης», όπως άλλωστε υποδεικνύουν και οι τίτλοι των άρθρων και η διάρθρωση των περιεχομένων, στόχος του βιβλίου είναι να αναφερθεί επιλεκτικά σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων αιχμής που αναφέρονται σε διαφορετικές πτυχές των πρόσφατων εξελίξεων στις θεωρητικές προσεγγίσεις και τις πολιτικές, αντλώντας κυρίως από την ευρωπαϊκή και την ελληνική εμπειρία. Η προσπάθεια αυτή συνδυάζει

---

1. D. Massey (2002), «Time to think», Editorial, *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS 259-261.

2. Ch. Bengs (2002), «Let Science have Relevance!», Editorial, *The European Journal of Spatial Development*, Nordregio Electronic Journal, n. 1 (<http://www.nordregio.se>).

την παρουσίαση πρωτογενούς εμπειρικού υλικού και πρωτότυπων ερμηνειών και υποθέσεων με τη θεμελίωση των απόψεων και επιχειρημάτων στις αντίστοιχες τάσεις της διεθνούς συζήτησης. Από την άποψη αυτή, η συμβολή των προσκεκλημένων συγγραφέων αποτέλεσε την καθοριστική παράμετρο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του βιβλίου, αποδίδοντας το κατάλληλο επιστημονικό στίγμα σε πεδία στα οποία διαθέτουν ενεργό ενδιαφέρον και ερευνητική εμπειρία. Το συλλογικό αποτέλεσμα συμβάλλει, στο βαθμό που κάτι τέτοιο προκύπτει οργανικά, στη συγκρότηση μιας συνολικής αντίληψης για την τρέχουσα κατάσταση του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης.

Η προσπάθεια αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, στο βαθμό που πολλαπλασιάζονται συνεχώς οι αναφορές στις χωρικές διαστάσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας, τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο πρακτικής. Οι αναφορές αυτές αποδεικνύονται περιστασιακές και αποσπασματικές, όσο η έλλειψη ενός σαφούς και συνεκτικού επιστημονικού πεδίου αναφοράς δεν επιτρέπει να προσδιοριστούν επαρκώς οι προϋποθέσεις ενσωμάτωσης του χώρου στις επιμέρους προσεγγίσεις. Παραμένουν έτσι ανοιχτά πολλά ζητήματα ως προς τη θεωρητική συνέπεια, την εμπειρική συνάφεια και την πρακτική αποτελεσματικότητα των σχετικών θεωρητικών προσεγγίσεων και ακολουθούμενων πρακτικών.

Η ανάγκη για τον προσδιορισμό ενός ιδιαίτερου πεδίου χωρικής ανάπτυξης προκύπτει άμεσα και έμμεσα τόσο από τις επιστημονικές αναζητήσεις, όσο και από τις προσπάθειες προγραμματικών παρεμβάσεων στην αναπτυξιακή διαδικασία. Για παράδειγμα, ένα μεγάλο μέρος των ερευνητικών προσπαθειών που χρηματοδοτεί η ΕΕ, αλλά και πολλές υπηρεσίες που παρέχονται από γραφεία συμβούλων προς φορείς της διοίκησης και της αυτοδιοίκησης με αρμοδιότητα στη διαμόρφωση και υλοποίηση τομεακών πολιτικών, βρίσκονται συχνά σε εννοιολογική και μεθοδολογική αμηχανία – αν όχι αδιέξοδο – και αναγκάζονται να καταφύγουν σε *ad hoc* κατασκευές ακριβώς επειδή δεν υπάρχει ένα σαφές επιστημονικό πεδίο γενικότερης αποδοχής με δεσμευτικούς κανόνες και κριτήρια αξιολόγησης των αποτελεσμάτων.

Προκύπτει έτσι μια συμβιωτική σχέση κυμαινόμενης έντασης και αβεβαιότητας ανάμεσα στη θεωρητική γνώση, τις πολιτικές επιλογές και την πρακτική εφαρμογή τους. Η πολιτική συνιστώσα αναγκάζεται συχνά να «αδειάζει» το περιεχόμενο των θεωριών ώστε να τις προσαρμόξει στις δικές της αυξημένες ανάγκες ευελιξίας και πειθούς. Η πρακτική συνιστώσα «μεταφράζει» τις θεωρητικές έννοιες αποδίδοντάς τους ένα λειτουργικό και μη δεσμευτικό περιεχόμενο που είναι κατάλληλο για την υλοποίηση προγραμματικών στόχων, αυξάνοντας ακόμη περισσότερο την απόσταση από τις αρχικές θεωρίες. Ως αποτέλεσμα, ο ρόλος της θεωρητικής

συνιστώσας εγλωβίζεται σταδιακά ανάμεσα στην απολογητική ενσωμάτωση και την κριτική απομόνωση, περιορίζοντας έτσι τη δημιουργική αυτονομία και τη δυναμική συμβολή της επιστημονικής σκέψης.

Η αβεβαιότητα αυτή δεν μπορεί πλέον να καλυφθεί με την παραπομπή των ζητημάτων της χωρικής ανάπτυξης στη διεπιστημονικότητα – που άλλωστε αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό πολλών επιστημονικών περιοχών και προσεγγίσεων. Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης αποτελεί αναμφίβολα τον τόπο συμβολής των ενδιαφερόντων πολλών επιστημονικών και επαγγελματικών κλάδων. Σημειώνονται ειδικότερα οι θεωρητικές αναζητήσεις και οι ασκούμενες πρακτικές στα πεδία της αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης, της χωροταξίας, της γεωγραφίας, της προστασίας και διαχείρισης του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος καθώς και γενικότερα της οικονομικής ανάπτυξης και προγραμματισμού. Παράλληλα, τα σχετικά ζητήματα προκαλούν το ενδιαφέρον ενός ευρύτερου κοινού εμπλεκόμενων επιστημόνων και στελεχών της δημόσιας διοίκησης, της αυτοδιοίκησης και μελετητών του ιδιωτικού τομέα. Η απάντηση που φαίνεται να διαμορφώνεται συλλογικά από την επιστημονική κοινότητα βασίζεται στη σταδιακή αποσαφήνιση των θεωρητικών και πραγματικών αντικειμένων του ευρύτερου επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης μέσα από την ανάδειξη επιμέρους προσεγγίσεων.

Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους/τις συγγραφείς των άρθρων για τη διάθεση συνεργασίας και την κατάθεση της γνώσης και εμπειρίας τους στον παρόντα τόμο. Ευχαριστώ επίσης το επιτελείο των εκδόσεων ΚΡΙΤΙΚΗ για τη θετική προσέγγιση και επίλυση όλων των τεχνικών και διαδικαστικών προβλημάτων της έκδοσης. Τέλος, ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει στη συμβολή του κ. Δημήτρη Φουτάκη στην οργάνωση του ευρετηρίου και στις ικανότητες και το ενδιαφέρον της κ. Δήμητρας Κωνσταντινίδου για την πλήρη ηλεκτρονική προετοιμασία και έλεγχο των δοκιμίων των άρθρων πριν από την αποστολή τους στον εκδότη. Ελπίζω ότι το βιβλίο θα συμβάλει ουσιαστικά στον επιστημονικό διάλογο, την έρευνα και την εκπαίδευση στα ζητήματα της χωρικής ανάπτυξης, καλύπτοντας έτσι ένα κρίσιμο επιστημονικό και επαγγελματικό κενό.

Γρηγόρης Κανκαλάς

Γρηγόρης Κανκαλάς

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

1. Εισαγωγή: οι βασικές συνιστώσες της «χωρικής ανάπτυξης»

Η αναζήτηση των ορίων του ευρύτερου επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης –το οποίο βρίσκεται σε διαδικασία διαμόρφωσης– συμπεριλαμβάνει το σύνολο ή μέρος άλλων επιστημονικών περιοχών με παράλληλη αναγνώριση της σημασίας τους στην εξέταση της χωρικής ανάπτυξης από τη δική τους ιδιαίτερη οπτική. Άλλωστε, ως σύνθετο επιστημονικό πεδίο, το πεδίο της χωρικής ανάπτυξης δεν μπορεί παρά να οριοθετηθεί και αναπτυχθεί με σημαντική μεν αυτονομία αλλά και σε συνέχεια και συμπληρωματικότητα με το σύνολο της συναφούς επιστημονικής γνώσης.

Η οριοθέτηση επιχειρείται εδώ με αναφορά σε τρεις επιμέρους συνιστώσες του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης: τα *πραγματικά αντικείμενα* (γεγονότα και διαδικασίες) στα οποία εστιάζεται, τις *εδαφικές ενότητες* στις οποίες τα αντικείμενα αυτά εξετάζονται και τις *διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις* οι οποίες χρησιμοποιούνται στην προσπάθεια περιγραφής, ερμηνείας και πρόβλεψης των φαινομένων της χωρικής ανάπτυξης.

Πραγματικά αντικείμενα: Τα βασικά πραγματικά αντικείμενα που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον της χωρικής ανάπτυξης μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες: τις *συγκεντρώσεις*, οι οποίες αναφέρονται στην κατανομή του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων (χρήσεις γης), τα *δίκτυα*, που διακρίνονται σε υλικά δίκτυα τεχνικών υποδομών και σε άυλα δίκτυα σχέσεων που συνδέουν τις συγκεντρώσεις πληθυσμού και δραστηριοτήτων, και τις *ροές*, οι οποίες εκφράζονται από τις μετακινήσεις και τις συναλλαγές που πραγματοποιούνται μέσω των δικτύων. Όλες αυτές οι κατηγορίες μπορούν να μεταβάλλονται διαχρονικά ως αποτέλεσμα της δράσης και των αποφάσεων των υποκειμένων της αναπτυξιακής διαδικασίας (άτομα, επιχειρήσεις, εθνικά κράτη, κ.λπ.), εισάγοντας έτσι μια δυναμική χρονική ή ιστορική διάσταση στη μελέτη των φαινομένων της χωρικής ανάπτυξης.

2. Η εξελικτική πορεία: σταθμοί και φάσεις μιας ανοιχτής συζήτησης

Υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι να παρακολουθήσει κανείς την εξέλιξη ενός επιστημονικού πεδίου. Η φιλοσοφία της γνώσης και η ιστορία της επιστήμης δίνουν αρκετά παραδείγματα στα οποία τεκμηριώνεται η σημασία που έχουν τόσο η ενδογενής εξέλιξη μιας επιστημονικής περιοχής, όσο και οι σχέσεις της με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα κάθε συγκεκριμένης εποχής. Οι εκδοχές που παρουσιάζονται είναι συχνά δραματοποιημένες, εμφανίζοντας το ρόλο συγκεκριμένων ατόμων ή κάποιας ιδιαίτερης συγκυρίας ως καθοριστικά στοιχεία στην εξελικτική πορεία μιας επιστήμης. Η παρουσίαση της εξελικτικής πορείας του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης που επιχειρείται εδώ, αποφεύγει την αναφορά σε τέτοιου τύπου δραματοποιήσεις, επιλέγοντας αντίθετα μια συμβατική περιγραφή διαδοχικών σταδίων στα οποία ενσωματώνονται οι εκάστοτε κύριες τάσεις και αιχμές του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης.

Διακρίνονται δυο βασικά στάδια εξέλιξης. Στο πρώτο στάδιο, που χαρακτηρίζεται από την ανάδειξη της «Οικονομικής του χώρου» και της «περιφερειακής επιστήμης», περιλαμβάνονται δυο επιμέρους τάσεις που κωδικοποιούνται ως οι «απαρχές» (1909-1940) και η «ωριμότητα» (1950-1970). Αντίστοιχα, στο δεύτερο στάδιο, που χαρακτηρίζεται από την «πολιτική οικονομία του χώρου» και την έμφαση στην «ενδογενή τοπική ανάπτυξη», περιλαμβάνονται ως επιμέρους τάσεις η «αμφισβήτηση» (1968-1984) και οι «αναδυόμενες τάσεις» (1984-2004). Η επιλογή που γίνεται επικεντρώνεται σε ορισμένες κρίσιμες συμβολές που χαρακτηρίζουν κάθε φάση, χωρίς αυτή η επιλογή να θεωρείται ότι εξαντλεί την παρουσίαση όλων ή των κυριότερων πτυχών των σχετικών προσεγγίσεων.

Εκείνο που τελικά επιδιώκεται είναι η ενσωμάτωση της ίδιας της παρουσίας στην εξελικτική πορεία του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης, συμβάλλοντας έτσι στην αυτογνωσία της και δημιουργώντας προϋποθέσεις αναπροσανατολισμού αυτής της πορείας. Στη συνέχεια θα δούμε πιο αναλυτικά αυτή την πορεία, παρουσιάζοντας τόσο το γενικό πλαίσιο όσο και τις επιμέρους προσεγγίσεις κάθε σταδίου.

2.1 Οικονομική του χώρου και περιφερειακή επιστήμη

2.1.1 Το γενικό πλαίσιο: από την ελεύθερη αγορά στο κράτος πρόνοιας

Η κατεύθυνση αυτή συμβαδίζει με την κλασική/θετικιστική παράδοση της οικονομικής σκέψης και αντιστοιχεί ρητά ή σιωπηρά με τις ιδεολογικές

2.2.3 Αναδυόμενες τάσεις και η αναβάθμιση του χώρου: ευελιξία, καινοτομία, κοινωνικό κεφάλαιο (1984-2004)

Σε συνέχεια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίστηκαν πολλές νέες προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης που προσπάθησαν να απεμπλακούν τόσο από την αυστηρότητα και το δεσμευτικό χαρακτήρα συνολικών θεωρητικών σχημάτων προηγούμενων περιόδων, όσο και από τη στενά τυπολατρική παράδοση ορισμένων θετικιστικών προσεγγίσεων. Οι αναδυόμενες αυτές τάσεις επιδιώκουν να ικανοποιήσουν την εμπειρική σχετικότητα, τη θεωρητική συνοχή και την πρακτική αποτελεσματικότητα των προτεινόμενων εννοιολογικών πλαισίων, με κεντρικό πυρήνα την αναβάθμιση της σημασίας του χώρου και εμπειρικό πεδίο εφαρμογής τα διαφορετικά επίπεδα εδαφικών ενοτήτων, με ιδιαίτερη έμφαση στο επίπεδο της περιφέρειας. Αυτή η αναβίωση της περιφέρειας συνάδει με τη γενικότερη έμφαση στο τοπικό επίπεδο και τη διαφορετικότητα που συνοδεύουν την απομάκρυνση από τη μαζική παραγωγή, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και τις τάσεις παγκοσμιοποίησης. Ο Storper (1997) αποδίδει αυτή τη στροφή στην προσδοκία ότι η περιφέρεια μπορεί να αποτελέσει το θεμελιώδη πυρήνα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Οι βασικές συνιστώσες των αναδυόμενων τάσεων συνθέτουν με διαφορετικό βαθμό έμφασης τις θεσμικές διαστάσεις, τις διεπιχειρησιακές σχέσεις και την τεχνολογική αλλαγή ως το πλαίσιο της χωρικής ανάπτυξης σε περιφερειακό επίπεδο. Αντίστοιχα, οι επιμέρους θεωρητικές προσπάθειες χαρακτηρίζονται από κάποια κεντρική έννοια-κλειδί, όπως για παράδειγμα η «θεσμική πυκνότητα», το «κοινωνικό κεφάλαιο», η «μαθησιακή ή καινοτόμος περιφέρεια», κ.λπ. Γενικότερα, η περίοδος μετά το 1980 χαρακτηρίζεται από μια πολλαπλότητα προσεγγίσεων, που κανένα υποσύνολό τους δεν μπορεί να τη χαρακτηρίσει συνολικά. Ωστόσο, αν και οι νέες αυτές τάσεις παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές και αποκλίσεις, φαίνεται πως συγκλίνουν στην κεντρική σημασία που έχουν για τη χωρική ανάπτυξη ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις περιοχές και η αλληλεπίδραση των τοπικών δομών με τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης.

Από την άποψη αυτή, η συσχέτιση με τις αντίστοιχες εξελίξεις στο πεδίο της αναπτυξιακής οικονομικής γίνονται στενότερες καθώς ταυτόχρονα η ίδια η οικονομική επιστήμη ανακαλύπτει την κρισιμότητα του χώρου και επιχειρεί να ενσωματώσει τη χωρική διάσταση στις κυρίαρχες οικονομικές προσεγγίσεις. Την τάση αυτή τη συλλαμβάνει και αναπτύσσει εύστοχα ο P. Krugman στο μάλλον συνοπτικό για το θέμα που θίγει πόνημα, *Development, Geography and Economic Theory* (1995). Το ίδιο ζήτημα μπορεί να συνδεθεί και με τη διαφοροποίηση των ενδογενών υποδειγμά-

των οικονομικής μεγέθυνσης από τα αντίστοιχα των εξωγενών νεοκλασικών. Όπως τονίζουν οι Βαϊτσοσ και Μπαρτζώκας (2004, σ. 41): «Η άμεση ενσωμάτωση της γνώσης και των μηχανισμών συσσώρευσής της στα ενδογενή μακροοικονομικά υποδείγματα μεγέθυνσης προκλήθηκε από (και όχι απλώς συνδυάστηκε με) τις εξής δύο θεμελιακές εξελίξεις στην πραγματική οικονομία: πρώτον, τις καθολικές και θεμελιώδεις επιδράσεις που προκαλεί στην οικονομία και στην κοινωνία η παραγωγική αξιοποίηση των καινοτομιών στους κλάδους της πληροφορίας, των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των τηλεπικοινωνιών και, δεύτερον, την αυξανόμενη σπουδαιότητα της “κοινωνίας της εκμάθησης”, και όχι απλώς της “κοινωνίας της γνώσης”, μέσω συνεχών βελτιώσεων στο γνωσιολογικό υπόβαθρο εξαιτίας του πολλαπλασιασμού και της μεγάλης διεύρυνσης κωδικοποιημένων στοιχείων γνώσης και πληροφόρησης».

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί η εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στη νέα οικονομική θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης, η οποία ενσωματώνει την τεχνολογική εξέλιξη και πρόοδο στη γνώση ως έναν ξεχωριστό συντελεστή παραγωγής εντός του μοντέλου ανάπτυξης (Gilpin, 2002, σ. 143), και τη νέα οικονομική γεωγραφία, η οποία αποδέχεται τη συμβατική εκδοχή για τη σπουδαιότητα του συγκριτικού πλεονεκτήματος, αλλά υποστηρίζει επιπλέον ότι άλλοι, μη οικονομικοί, παράγοντες, όπως η «εξάρτηση διαδρομής», η συγκυρία και συσσωρευτικές διαδικασίες, επηρεάζουν τη γένεση και συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε συγκεκριμένες περιοχές (Krugman, 1991, Gilpin, 2002, σ. 149).

Αν και η απουσία επαρκούς ιστορικής απόστασης καθιστά δυσκολότερη την εύστοχη επιλογή των χαρακτηριστικών προσεγγίσεων και παραδειγμάτων, ο Πίνακας 7 επιχειρεί να δώσει το πλαίσιο για την αναγνώριση των σημαντικότερων συμβολών. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί, ότι η συμβολική αλλά και ουσιαστική τομή που σηματοδοτεί την ανάδυση των νέων αυτών τάσεων στο επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης, σηματοδοτείται από το βιβλίο των M. Piore και Ch. Sabel, *Second Industrial Divide*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1984 και θεωρήθηκε από πολλούς μελετητές της χωρικής ανάπτυξης περίπου ως το μανιφέστο της δυναμικής εμφάνισης των περιφερειακών οικονομιών στην παγκόσμια οικονομία, με όχημα την ευέλικτη εξειδίκευση της παραγωγικής διαδικασίας. Βεβαίως, η απόδοση ενός τόσο σημαντικού ρόλου σε ένα συγκεκριμένο σύγγραμμα είναι παραπλανητική, καθώς η ανάδυση των νέων τάσεων ήταν αποτέλεσμα μιας ευρύτερης περιρρέουσας ατμόσφαιρας που διαμορφώθηκε από πολλές διαφορετικές πηγές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Οι αναδυόμενες τάσεις: δικτύωση, ευελιξία, καινοτομία,
κοινωνικό κεφάλαιο (1984-2004)

		Κρίσιμο επίπεδο χωρικής ανάπτυξης	
		Τοπικό (χωροθέτηση και δίκτυα επιχειρήσεων)	Περιφερειακό (δομή παραγωγικού συστήματος)
Κρίσιμοι παράμετροι παραγωγικής διαδικασίας	Αρχές οργάνωσης	Κόστος συναλλαγών και εξωτερικές οικονομίες, (California School)	Ευέλικτη εξειδίκευση βιομηχανικών περιοχών (Third Italy model)
	Παράγοντες μεταβολής	Περιβάλλον καινοτομίας και τεχνολογικής αλλαγής (GREMI approach)	Κοινωνικό κεφάλαιο και μαθησιακές περιοχές (Learning regions)

Ο πίνακας βοηθάει στην αναγνώριση των αναδυόμενων τάσεων χρησιμοποιώντας ως συντεταγμένες, αφενός, την έμφαση σε διαφορετικές διαστάσεις της παραγωγικής διαδικασίας και, αφετέρου, το χωρικό επίπεδο αναφοράς στο οποίο εξετάζονται τα φαινόμενα της χωρικής ανάπτυξης. Έτσι, ως προς την πρώτη συνιστώσα, διακρίνονται οι προσεγγίσεις που τονίζουν τις οργανωτικές διαστάσεις από αυτές που τονίζουν τις συνθήκες μεταβολής της παραγωγικής διαδικασίας. Ως προς τη δεύτερη συνιστώσα, ξεχωρίζουν, αντίστοιχα, όσες προσεγγίσεις εξετάζουν το ζήτημα της χωρικής ανάπτυξης σε τοπικό ή και σημειακό επίπεδο χωροθέτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων από αυτές που αντιλαμβάνονται το ζήτημα της χωρικής ανάπτυξης συνολικά και σε μεγαλύτερες εδαφικές ενότητες, με συνηθέστερη την προτίμηση στην περιφερειακή κλίμακα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσεγγίσεων που τονίζουν τις οργανωτικές αρχές της παραγωγικής διαδικασίας σε τοπικό επίπεδο, αποτελεί η λεγόμενη σχολή εξωτερικών οικονομιών της Καλιφόρνιας, με βασικό εκφραστή τον Α. Scott (1988). Η κεντρική λογική αυτής της προσέγγισης χτίζεται πάνω στη σημασία των εξωτερικών διεπιχειρησιακών σχέσεων και συναλλαγών, που προκύπτουν από την υποχώρηση του μοντέλου μα-

ζικής παραγωγής και τη συνακόλουθη διάσπαση της παραγωγικής διαδικασίας, και τις σχέσεις εισροών-εκροών (Schoenberger, 1989, σ. 125). Η ανάγκη ελαχιστοποίησης του κόστους συναλλαγών οδηγεί στη χωροθετική συγκέντρωση των αλληλεξαρτημένων μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και την αναβάθμιση της σημασίας του χώρου σε τοπική κλίμακα. Η προσέγγιση αυτή μετεξελίχθηκε ενσωματώνοντας πολλές από τις υπόλοιπες πτυχές του Πίνακα 7 (Storper, 1997).

Στην ίδια κατεύθυνση, αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στη συνολική αναπτυξιακή δυναμική μιας ευρύτερης περιφέρειας, μπορεί να καταγραφεί η ιστορικά προηγηθείσα γοητεία που άσκησε στα ζητήματα της χωρικής ανάπτυξης το λεγόμενο μοντέλο της Τρίτης Ιταλίας. Η βασική ιδέα αυτής της προσέγγισης αναπτύχθηκε στη Φλωρεντία από την ομάδα Becattini, πάνω στην έννοια της «βιομηχανικής περιοχής» του Marshall (Storper, 1997, σ. 5). Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή και με παράδειγμα την ιταλική περιφέρεια της Τοσκάνης, εφόσον συντρέχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, μπορούν να διαμορφωθούν ολόκληρες περιοχές δυναμικής ανάπτυξης με βάση πυκνά δίκτυα διεπιχειρησιακών σχέσεων, τα οποία επιτρέπουν την ευέλικτη εξειδίκευση και προσαρμογή στις ταχύτατα μεταβαλλόμενες συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς, ενώ παράλληλα προστατεύουν από τις διακυμάνσεις της οικονομίας και την εντατικοποίηση του ανταγωνισμού (Schoenberger, 1989, σ. 125, Kafkalas και Komninos, 1999).

Η κρισιμότητα της τεχνολογικής αλλαγής και η ικανότητα των επιχειρήσεων να καινοτομούν, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών της χωρικής ανάπτυξης στις νέες συνθήκες της δεκαετίας του 1980. Χαρακτηριστικό και συχνά αναφερόμενο παράδειγμα της σημασίας της καινοτομίας αποτελεί η συγκέντρωση επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας σε ορισμένες ζώνες, όπως η Silicon Valley και η Route 128 στις ΗΠΑ. Όμως η ιδιαίτερη θεωρητική υπόσταση αυτής της τάσης παρέχεται από την ομάδα Ευρωπαίων ερευνητών γνωστή ως GREMI (Groupement de Recherche Europeen sur les Milieux Innovateurs). Όπως συνοψίζει ο Storper (1997, σσ. 16-17), η κεντρική θεωρητική έννοια της προσέγγισης είναι το περιβάλλον καινοτομίας ή «milieux», το οποίο περιγράφεται ως ένα σύστημα περιφερειακών θεσμών, κανόνων και πρακτικών που προωθεί την καινοτομία. Από πολλές απόψεις, ένα «milieux» ισοδυναμεί με ένα δίκτυο δρώντων σε μια περιφέρεια, π.χ. παραγωγών, ερευνητών, πολιτικών, κ.λπ. Στο δίκτυο αυτό εδράζεται η ικανότητα των επιχειρήσεων μιας περιοχής να καινοτομούν και να οδηγούν την αναπτυξιακή δυναμική σε συνεχείς προσαρμογές.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε στις προσεγγίσεις που συνθέτουν την έμφαση στους παράγοντες μεταβολής του συνολικού παραγωγικού συστήματος μιας περιφέρειας. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί, μεταξύ άλλων, ο καθοριστικός ρόλος των απόψεων του Lundvall (1992), με κεντρι-

κή έννοια την έννοια της «οικονομίας της μάθησης» και κατ' επέκταση της «μαθησιακής περιφέρειας». Το ζήτημα της μάθησης μεταφέρει στο κέντρο της συζήτησης για τη χωρική ανάπτυξη θέματα θεσμών, διακυβέρνησης και πολιτικής. Η αντίστοιχη συζήτηση στην οικονομική επιστήμη εξελίσσεται στο πεδίο της λεγόμενης εξελικτικής (evolutionary) οικονομικής (Βαϊτσος και Μπαρτζώκας, 2004, σ. 43). Οι Cooke και Morgan (1998) επιχειρούν την ανάπτυξη αυτής της ιδέας για τη σχέση περιφερειών, επιχειρήσεων και καινοτομίας εισάγοντας την ιδέα της «συνεταιριστικής (associational) οικονομίας», ενώ ο Komninos (2002) την εξετάζει στο πλαίσιο της λειτουργίας και του ρόλου των πόλεων. Σε κάθε περίπτωση, το καθοριστικό στοιχείο είναι η δυνατότητα βελτίωσης της ικανότητας για καινοτομία μέσα από δομές πολυ-επίπεδης διακυβέρνησης όπου η ίδια η χωρική ανάπτυξη μετασχηματίζεται σε μια εξελικτική μαθησιακή διαδικασία (ό.π., σ. 82).

3. Επίλογος

Οι προοπτικές συγκρότησης του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης έχουν διευρυνθεί, ιδιαίτερα μετά τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας. Οι τάσεις παγκοσμιοποίησης, η παραγωγική αναδιάρθρωση, η ανασύνταξη του χωρικού καταμερισμού της εργασίας αλλά και ο δραστηκός μετασχηματισμός του ρόλου των εθνικών κρατών και των γεωπολιτικών ισορροπιών, σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων κοινωνικών και γεωγραφικών ανισοτήτων, την ανάγκη διαχείρισης της περιβαλλοντικής κρίσης, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε κρίσιμους τομείς και την αναζήτηση νέων μορφών διακυβέρνησης, αποτελούν χαρακτηριστικά πεδία του φάσματος των ζητημάτων που αναμένεται ότι θα εντείνουν το ενδιαφέρον των ερευνητών αλλά και των πολιτικών για την κατανόηση, τον προσανατολισμό ή/και τον έλεγχο της χωρικής ανάπτυξης.

Οι νέες προσεγγίσεις που αναπτύσσονται αντλούνται είτε από τη συνένχιση και ανανέωση των παλαιότερων παραδόσεων όπως η Οικονομική του χώρου, η περιφερειακή επιστήμη και η πολιτική οικονομία του χώρου, είτε από τις σύγχρονες προσεγγίσεις που εστιάζουν, από την πλευρά τους, σε σημαντικά ζητήματα που είχαν στο παρελθόν παραμεληθεί. Χαρακτηριστικά παραδείγματα σηματοδοτούνται από έννοιες όπως το κοινωνικό κεφάλαιο, η ευελιξία, η καινοτομία. Με τον τρόπο αυτό, στα σημαντικά και πάντα επίκαιρα ζητήματα που έθεταν οι παλιότερες θεωρίες της χωρικής ανάπτυξης, όπως είναι ο ορθολογισμός των αποφάσεων χωροθέτησης, η οργάνωση των αγορών, η αποτελεσματικότητα των επενδύσεων, η ισόροπη περιφερειακή ανάπτυξη, προστέθηκαν νεότερα και ιδιαίτερα κρίσιμα θέματα που συνδέονται, για παράδειγμα, με την αναζήτηση της συμβο-

λής των θεσμών στην αναπτυξιακή διαδικασία και τις σχέσεις του τοπικού με το παγκόσμιο.

Το κεντρικό ερώτημα που διαπραγματεύθηκε το παρόν άρθρο αφορούσε την εξελικτική πορεία του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης. Διαπιστώθηκε ότι αν και διαμορφώνεται μια γενική κατεύθυνση, τα όριά της παραμένουν ασαφή. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι καθυστερεί την ωρίμανση του κεντρικού πυρήνα της χωρικής ανάπτυξης ως αυτόνομης επιστημονικής περιοχής. Όμως, η ασάφεια ως προς την οριοθέτηση δεν εμποδίζει την ουσιαστική θεωρητική και πρακτική συμβολή των προσεγγίσεων της χωρικής ανάπτυξης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η κρίσιμη ζώνη που θα προσδιορίσει και την εξέλιξη του επιστημονικού πεδίου αφορά τη σχέση της χωρικής ανάπτυξης με την οικονομική επιστήμη, και ειδικότερα την αναπτυξιακή οικονομική. Άλλωστε, η σχέση αυτή, παίρνοντας διαφορετικές μορφές στις διάφορες φάσεις της εξελικτικής πορείας που παρακολούθησαμε, προσδιόρισε και στο παρελθόν το χαρακτήρα του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Ανδρικοπούλου Ε. (1981), «Μαρξιστικές προσεγγίσεις στην ανάλυση των περιφερειακών θεμάτων: μια κριτική παρουσίαση», *Πόλη και Περιφέρεια*, τ. 1, σσ. 29-46.
- Βαΐτσος Κ. και Μπαρτζώκας Α. (επιμέλεια) (2004), *Αναπτυξιακή οικονομική: Κείμενα οικονομικής σκέψης και κοινωνικού προβληματισμού*, Κριτική, Αθήνα.
- Boudeville J.-R. (επιμ.), (1968), *L' Espace et les Poles de Croissance*, Press Univesitaires de France.
- Γετίμης Π. και Κανκαλάς Γ., «Η επιστημονική σκέψη για το χώρο στην Ελλάδα 1974-2000: απόπειρα αποτίμησης και σκέψεις για το μέλλον», *Περιοδικό Τόπος*.
- Castells M. (1975) , *La Question Urbaine*, Maspero, Paris.
- Christaller W. (1933), *Central Places in Southern Germany*, Jena, Germany: Fischer (Αγγλική μετάφραση του C. W. Baskin, London: Prentice Hall, 1966).
- Cooke Ph. (1983), *Theories of Planning and Spatial Development*, Hutchinson, London.
- Cooke Ph. και Morgan K. (1998), *The Associational Economy*, Oxford University Press.
- Emmanuel A. (1972), *Unequal Exchange*, New Left Books, London.